

Μνήμων

Τόμ. 41 (2024)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΩΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Η δίκη του Καραϊσκάκη, Μια απόπειρα επαναπροσέγγισης ● ΚΩΣΤΑΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ, Ο αντιαυτοκρατορικός κίνημος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΑΚΗΣ, Προς όφελος της Αυτοκρατορίας: η διαχείριση της μουσουλμανικής κοινότητας Δοδεκανήσων από τους Ιταλούς (1923-1939) ● ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΗΡΟΥΝΙΑ, Οφείες της εργασιακής και κοινωνικής ζωής των εργατριών στην κλωστούφαντουργία «Μουταλάσκη» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου ● ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Το ζήτημα της προστασίας της μητέρας και του παιδιού σε διεθνείς και περιφερειακές πρωτοβουλίες την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο λόγος των ελληνίδων σοσιαλιστριών ● ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Η αιχμαλωτική οικογένεια: Διαχείριση προσωπικού και πατερναλιστικές πρακτικές στη βιομηχανία οικιακών ηλεκτρικών συσκευών Ιζόλα, 1951-1977

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΒΑΛΧΟΣ, Κυνήγι στη νεότερη Ελλάδα, ένας ιστοριογραφικός άγνωστος ● ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΑΙΚΑ, Μια αναθεώρηση του «Ο Αναστάσιος Πολυζούδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων* 1 (1971), σ. 23-52

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Χρήστος Λούκος, Δημήτρης Δημητριάδης, Βασιλική Θεοδώρου, Έφη Αβδελά, Κώστας Τσιμπάκης, Λάμπρος Φιλτούρης, Γεώργιος Α. Ναθαναήλ, Μάνος Αυγερίδης, Μαργαρίτα Λιάγγα

41

ΑΘΗΝΑ 2024

Ιακώβ Σιμπή - Καρίνα Λάμψα, Σεφαραδίτες 1492-1932. Από την Ισπανία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την ελληνική Θεσσαλονίκη

ΓΙΩΡΓΟΣ Α. ΝΑΘΑΝΑΗΛ

doi: [10.12681/mnimon.41246](https://doi.org/10.12681/mnimon.41246)

Copyright © 2025, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΝΑΘΑΝΑΗΛ Γ. Α. (2025). Ιακώβ Σιμπή - Καρίνα Λάμψα, Σεφαραδίτες 1492-1932. Από την Ισπανία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την ελληνική Θεσσαλονίκη. *Μνήμων*, 41, 215-220. <https://doi.org/10.12681/mnimon.41246>

επιστημονική και ιστοριογραφική μονογραφία, η οποία τοποθετεί την «επέτειο» στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων της πολιτισμικής ιστορίας, θέτοντας ερωτήματα για την εξέλιξη της επετειακής διαδικασίας ως μια μορφή «επιτήρησης» των πολιτών από το κράτος, βασισμένη στη συμμετοχή ή μη σε αυτήν, και τελικά για την «κυριαρχία της επετειακής μνήμης» επί της ίδιας της Ιστορίας.

ΛΑΜΠΡΟΣ ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ

Ιακώβ Σιμπή – Καρίνα Λάμψα, *Σεφαραδίτες 1492-1932. Από την Ισπανία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την ελληνική Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, ΚΑΠΟΝ, 2023, 392 σ.

Οι Σεφαραδίτες δεν είναι άγνωστοι ούτε στους ερευνητές ούτε στο ευρύ κοινό. Ωστόσο, πόσα γνωρίζουμε γι' αυτούς πριν τον ερχομό τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία; Μέχρι και σήμερα πολλές πτυχές του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των Σεφαραδιτών, τόσο στο πλαίσιο μια πολυεθνικής αυτοκρατορίας όσο και στο πλαίσιο του έθνους-κράτους, παραμένουν άγνωστες. Αυτό δεν σημαίνει πως η βιβλιογραφία αγνοεί τους Σεφαραδίτες και τη μακροαίωνα ιστορία τους, αλλά σίγουρα έχουμε πολλά ακόμα να ανακαλύψουμε γι' αυτούς μέσα στην πορεία τους στον χρόνο και στον χώρο. Σε αυτό το βιβλίο οι συγγραφείς, Ιακώβ Σιμπή και Καρίνα Λάμψα, επιλέγουν να απλώσουν την ιστορία των Σεφαραδιτών στον χρόνο (1492-1932) και στον χώρο. Το πρώτο μέρος έχει τίτλο «Ο διωγμός από την Ιβηρική χερσόνησο», το δεύτερο –και εκτενέστερο– μέρος «Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία» και το τρίτο μέρος «Στη δίνη του 20ού αιώνα». Στην εισαγωγή τους οι συγγραφείς κάνουν σαφές πως δεν γράφουν μια πλήρη ιστορία των Σεφαραδιτών και αναφέρονται διεξοδικά στο πώς αποτυπώνεται η ζωή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης μέσα από κείμενα περιηγητών και ιστορικών. Αυτές οι γλαφυρές περιγραφές σε τρία βιβλία αποτέλεσαν το κίνητρο για τους συγγραφείς. Προσπαθούν να εστιάσουν στην εβραϊκή κοινωνία εξετάζοντας εβραϊκές και οθωμανικές πηγές, οι οποίες είναι μεταφρασμένες σε ευρωπαϊκές γλώσσες, και ταυτόχρονα θέλουν να αποδομήσουν στερεότυπα, τα οποία σχετίζονται με την ιστορία των Σεφαραδιτών. Οι συγγραφείς του βιβλίου ασχολούνται με την ιστορία των Εβραίων του 20ού αιώνα και έχουν συγγράψει από κοινού δύο βιβλία, σχετικά με τη μετανάστευση των Εβραίων της Ελλάδας στην Παλαιστίνη (2010) και με τη διάσωση των ελλήνων Εβραίων από τους ναζί (2012).

Αν και στον τίτλο του βιβλίου το σημείο έναρξης είναι το 1492 και στο ευρύ κοινό είναι άγνωστο το πού βρίσκονταν οι Εβραίοι πριν έρθουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι συγγραφείς μάς παρέχουν πληροφορίες για τις εβραϊκές κοινότητες της Ιβηρικής από τον Υστερο Μεσαίωνα έως το Διάταγμα της Αλάμπρα. Τονίζουν τη σταδιακή συρρίκνωση των Εβραίων από τα τέλη

του 14ου αιώνα έως την τελική τους έξωση. Για τους συγγραφείς ο καθολικός κλήρος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο τόσο στην περίπτωση της Ισπανίας όσο και σε αυτήν της Πορτογαλίας, καλλιεργώντας τον αντισημιτισμό και υποκινώντας το πλήθος σε βιαιοπραγίες εναντίον των Εβραίων. Μία τέτοια περίπτωση είναι το πογκρόμ του 1391, το οποίο άφησε πίσω του χιλιάδες θύματα και κατεστραμμένες εβραϊκές κοινότητες, οι οποίες διασκορπίστηκαν. Πολλοί κατέφυγαν στην Πορτογαλία, γεγονός το οποίο επιδείνωσε τη θέση των εκεί Εβραίων με περιοριστικά μέτρα και εκδιώσεις. Η πολιτική και των δύο βασιλείων ήταν σχεδόν ίδια, καθιστώντας τους Εβραίους εγκλωβισμένους στα εδάφη μιας «άστοργης μητέρας», όπως αναφέρουν την Ισπανία τόσο οι συγγραφείς στην εισαγωγή τους όσο και ο Francesco Perilla στο έργο του με τίτλο *À Travers la Macédoine*.¹ Αν και σήμερα θα μας φαινόταν από περίεργο έως αδιανόητο ένας γάμος να υπαγορεύει την πολιτική των κρατών, τότε, τόσο στην Ισπανία όσο και στην Πορτογαλία, δύο γάμοι στάθηκαν ικανοί να καθορίσουν την πολιτική των δύο κρατών απέναντι στους Εβραίους. Η βαθιά πίστη των μοναρχών στον Καθολικισμό και η επιρροή του κλήρου πάνω τους είχαν ως αποτέλεσμα την εκδίωξη, με τον πλέον επίσημο τρόπο, όλων των Εβραίων. Επίσης, το γεγονός ότι οι Ισπανοί βρίσκονταν σε επίπονο αγώνα εναντίον των Αράβων, στον οποίο εύκολα μπορούσε να δοθεί θρησκευτική διάσταση, και η διαρκής εξάπλωση αντισημιτικών ιδεών από τον κλήρο οδήγησε στο Διάταγμα της Αλάμπρα. Η πρώτη «Οδύσσεια» των Εβραίων είχε μόλις ξεκινήσει.

Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το πώς αυτά τα γεγονότα του 14ου και του 15ου αιώνα έφτασαν ως τον 20ό και τον 21ο αιώνα. Το ισπανικό κράτος ανακάλεσε το Διάταγμα της Αλάμπρα, το 1968, και το 2014 δόθηκε η δυνατότητα στους απογόνους των εκδιωχθέντων Εβραίων να αποκτήσουν την ισπανική υπηκοότητα. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν μια ρήση του Μαριάνο Ραχόι ότι το μέτρο, το οποίο έλαβε η κυβέρνησή του, ήταν ένα «αντιστάθμισμα για τα ντροπιαστικά γεγονότα του παρελθόντος».² Συνεπώς, η μνήμη των γεγονότων αλλά κυρίως το αποτέλεσμά τους αποτέλεσαν το κίνητρο για αυτές τις αποφάσεις.

Η άφιξη των Εβραίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν άμεση και η αναγέννηση των εβραϊκών κοινοτήτων δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Ποια ήταν όμως η θέση των Εβραίων στο νέο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο; Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το πώς διαμορφώθηκε η ταυτότητα των Σεφαραδιτών μέσα σε έναν ωκεανό από αλλόθρησκους αλλά και από διαφορετική καταγωγή Εβραίους. Η εικόνα του αλλόθρησκου λειτούργησε ως εφιαλτήριο, προκειμένου σταδιακά να σφυρηλατηθεί μια ξεχωριστή και συνάμα ιδιαίτερη σεφραδίτικη ταυτότητα. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, στα πρώτα χρόνια παρουσίας

1. Ιακώβ Σιμπή, Καρίνα Λάμψα, *Σεφαραδίτες 1492-1932. Από την Ισπανία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την ελληνική Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2023, σ. 17.

2. Στο ίδιο, σ. 58.

των Σεφαραδιτών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η συσπείρωσή τους απέναντι σε κάθε τι ανοίκειο και οι μνήμες από την Ιβηρική χερσόνησο είναι βασικά στοιχεία, τα οποία με τον καιρό έφυγαν από το προσκήνιο, για να αντικατασταθούν από τη θρησκεία και την παράδοση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το πώς έβλεπαν οι Σεφαραδίτες τους Ρωμανιώτες, οι οποίοι βρίσκονταν στο μεταίχμιο του οικείου και του ανοίκειου. Η διαμάχη μεταξύ Σεφαραδιτών και Ρωμανιωτών είχε ως βασικό κίνητρο την ανάληψη της ηγεσίας των εβραϊκών κοινοτήτων της αυτοκρατορίας. Για παράδειγμα, οι σεφαραδίτες κατηγορούσαν ψευδώς τους ρωμανιώτες σφαγείς

για τις ικανότητές τους στην τελετουργική σφαγή των ζώων, προκειμένου να τους αντικαταστήσουν. Ο ρόλος της θρησκείας στις κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι καταλυτικός και οι τόποι λατρείας είναι εξίσου σημαντικά πεδία για την κατανόηση των κοινωνιών. Πόσω δε μάλλον για μια κοινότητα, όπως η εβραϊκή, που η ταυτότητά της απορρέει από τη θρησκεία της. Ως εκ τούτου, δεν θα μπορούσε να λείπει ένα κεφάλαιο για τις συναγωγές, των οποίων ο ρόλος δεν ήταν μόνο θρησκευτικός. Αποτελούσαν τον κοινό τόπο για όλους τους Εβραίους της κοινότητας. Κατά τον Σιμπή και τη Λάμβα, εκεί συζητούσαν και λάμβαναν αποφάσεις για κάθε είδους ζητήματα, που αναδεικνύονταν από συγκρούσεις ή διακρίσεις. Την ίδια στιγμή η συναγωγή αποτελούσε και κοινοτικό δικαστήριο. Μοιάζει να είναι το κέντρο του σεφαραδίτικου μικρόκοσμου. Είναι ο χώρος όπου λατρεύεται ο ακρογωνιαίος λίθος της σεφαραδίτικης ταυτότητας, η θρησκεία, και ταυτόχρονα ο χώρος όπου φανερώνονται και άλλες πτυχές της κοινωνίας των Σεφαραδιτών.

Είναι σημαντικό εδώ να αναφερθούμε στο γεγονός ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία χαρακτηριζόταν από νομική πολυφωνία. Οι συγγραφείς εστιάζουν τόσο στο εβραϊκό σύστημα απόδοσης δικαιοσύνης όσο και στη θέση των Εβραίων στο οθωμανικό δικαιοσύνη σύστημα. Το ραβινικό δικαστήριο εκδίκαζε ενδοκοινοτικές υποθέσεις, αλλά πάντα υπήρχε η δυνατότητα προσφυγής στο μουσουλμανικό δικαστήριο. Πολλές φορές λόγω των διαφορών στον εβραϊκό και τον μουσουλμανικό νόμο υπήρχαν Εβραίοι που συνειδητά επέλεγαν να εκδικαστεί η υπόθεσή τους από τον καθή, για να δικαιωθούν. Δεν υπάρχουν πολλές

πληροφορίες για τα ραβινικά δικαστήρια, αλλά τονίζεται η αδυναμία τους να επιβάλλουν τελεσίδικα τις αποφάσεις τους. Η έτερη επιλογή του ιεροδικείου ήταν πάντα δελεαστική για τον ηττημένο διάδικο. Ωστόσο, δεν επισημαίνεται σε αυτό το κεφάλαιο ποια ήταν η αντιμετώπιση των Εβραίων από τους ιεροδίκες, αν και υπάρχει σχετική αναφορά στο κεφάλαιο για τα ειδικά προνόμια των Εβραίων της αυτοκρατορίας. Κατά τους συγγραφείς, υπήρχε απλώς μια θετικότερη προδιάθεση των δικαστών προς τους Εβραίους σε σχέση με τους Χριστιανούς. Δεν υπήρχαν θεσμοθετημένα προνόμια των Εβραίων, παρά μόνο ισχυρές συστάσεις των σουλτάνων να μην δημιουργούνται προβλήματα, ώστε να μην διαταράσσεται η οικονομική δραστηριότητά τους. Η προσφορά των Εβραίων στην οικονομία της αυτοκρατορίας ήταν σημαντική και, όπως φαίνεται, το ίδιο σημαντική ήταν και η χρηματοδότηση των εκστρατειών των ισπανών βασιλείων πριν το 1492. Συνεπώς, όπως υπήρχαν Εβραίοι κοντά στους ισπανούς βασιλείς, έτσι και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχαν Εβραίοι κοντά στους σουλτάνους. Η περίπτωση του Δον Γιοσέφ Νασί είναι σημαντική, καθώς ήταν σύμβουλος του Σουλεϊμάν Β΄ και του Σελίμ Β΄. Μέσω της πολιτικής του δύναμης προσπάθησε να προστατέψει πολλούς Εβραίους από διωγμούς ανά την Ευρώπη. Έπαιξε σημαντικό ρόλο και σε διαπραγματεύσεις με ευρωπαϊκά κράτη προς όφελος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Απομακρυνόμενοι από την υψηλή πολιτική, μεγάλο ενδιαφέρον έχουν και άλλες πτυχές της κοινωνίας των Σεφαραδιτών. Για τους ανθρώπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τη θρησκεία πολύ μεγάλη σημασία είχε η γλώσσα. Τι γλώσσα μιλούσαν οι Σεφαραδίτες; Τα ισπανοεβραϊκά ήταν η γλώσσα της καθημερινότητας, μια γλώσσα που διαμορφώθηκε εγκολπωνόμενη σταδιακά διαλέκτους και τοπικά ιδιώματα αλλά κρατώντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αναδείκνυαν την προέλευση αυτών των Εβραίων από την Ιβηρική χερσόνησο. Ωστόσο, η συγκεκριμένη διαφορετικότητα των εβραϊκών κοινοτήτων γινόταν εμφανής και από την ενδυμασία. Οι περιορισμοί υπαγορεύονταν τόσο από τους Οθωμανούς όσο και από την ίδια την κοινότητα. Αυτή η διάκριση δεν είχε αρνητικό πρόσημο, κατά τους ραβίνους, αλλά ήταν ένα ακόμη στοιχείο διαχωρισμού και υπερτόνισης της ιδιαιτερότητας των Εβραίων έναντι των άλλων κοινοτήτων. Η καθημερινή ζωή είναι ένας τρόπος για να διακρίνουμε την ιδιαιτερότητα των Εβραίων με έναν πιο ήπιο τρόπο, μιας και οι σχέσεις με τους Χριστιανούς και τους Μουσουλμάνους ήταν καθημερινές στα καφενεία, στα καπηλεία και στις γειτονιές.

Ένα άλλο ερώτημα σχετικά με τους Εβραίους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι το πού εγκαταστάθηκαν στην αχανή της επικράτεια. Η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη ήταν οι τρεις βασικότερες πόλεις εγκατάστασης των Σεφαραδιτών. Σταδιακά, ο πληθυσμός των Εβραίων της πόλης αυξήθηκε, κάτι που επιβεβαιώνουν τόσο οι περιηγητές όσο και οι απογραφές των Οθωμανών. Ωστόσο, η Θεσσαλονίκη έχει να αφηγηθεί πολλές ιστορίες για

τους Εβραίους της. Το 1908 η Θεσσαλονίκη ήταν το επίκεντρο της επανάστασης των Νεότουρκων, αλλά την ίδια χρονιά φτάνει στην πόλη και ο Αβραάμ Μπεναρόγια από τη Βουλγαρία. Η Θεσσαλονίκη με τον πολυάριθμο εβραϊκό πληθυσμό της ήταν το κατάλληλο μέρος για να διαδοθούν οι σοσιαλιστικές ιδέες. Μέσω αυτών θα λυνόταν και το εθνικό πρόβλημα των Εβραίων. Οι διεργασίες ήταν δύσκολες λόγω των πολιτικών συγκυριών, αλλά την επόμενη κιόλας χρονιά η Φεντερασιόν είχε πάρει σάρκα και οστά. Σήμερα δεν υπάρχει κάτι που να μας την θυμίζει στη Θεσσαλονίκη, όπως συμβαίνει και με τους Ντονμέδες. Ωστόσο, το σπίτι του γνωστού Ντονμέ Μεχμέτ Καπαντζή είναι εκεί για να μας θυμίζει αυτήν την ιδιαίτερη ιστορία της πόλης. Οι συγγραφείς εστιάζουν στις συνέπειες για την εβραϊκή κοινότητα, η οποία έχασε σημαντικό αριθμό πιστών στη συνοικία Ρόγος και στον πληθυσμό των Ντονμέδων, σύμφωνα με τον περιηγητή Κάρστεν Νίμπουρ, ο οποίος επισκέφθηκε την Θεσσαλονίκη το 1774.

Ο 20ός αιώνας για τη Μακεδονία είναι πυκνός σε γεγονότα και οι αλλαγές δημιουργούν ανάμεικτα συναισθήματα. Το τρίτο μέρος του βιβλίου εστιάζει στη θέση των Εβραίων τον νέο αιώνα, με τις δραματικές εξελίξεις να διαδέχονται η μία την άλλη. Ξεκινά με τη δικαιολογημένη ανησυχία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, μιας και η Οθωμανική Αυτοκρατορία πλέον, η οποία τους δέχθηκε μετά τον διωγμό από την Ιβηρική, δεν είχε την πολιτική κυριαρχία, ενώ ταυτόχρονα δεν ήξεραν ποια θα ήταν η θέση τους μέσα στο νέο πολιτικό πλαίσιο, το οποίο είχε διαμορφωθεί. Από την απελευθέρωση της πόλης έως τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου η εβραϊκή κοινότητα ανέμενε τις αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για την τύχη της πόλης. Τα συμφέροντα των Εβραίων εξυπηρετούνταν με τη διεθνοποίησή της. Οι συγγραφείς κάνουν γνωστές τις θέσεις της Σιωνιστικής Ομοσπονδίας, αλλά δεν ήταν δυνατόν να προωθηθεί εκ μέρους της αυτή η ιδέα επίσημα, παρά μόνο σε περίπτωση διακρίσεων σε βάρος των Εβραίων κατοίκων της πόλης. Γίνεται επίσης φανερή η ανησυχία για τα σχέδια των ελληνικών αρχών σχετικά με την πόλη, οι οποίες ήθελαν να προβούν άμεσα στην ελληνοποίησή της. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν έγινε μαζικά ως το 1917.

Η πυρκαγιά του 1917 αποτέλεσε, μαζί με τη μαζική έλευση των ορθοδόξων Χριστιανών της Ανατολίας, το γεγονός τομή, το οποίο άλλαξε την πληθυσμιακή εικόνα της πόλης αλλά και την εικόνα της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια, οι συγγραφείς παρουσιάζουν με χρονολογική σειρά την πολιτική του ελληνικού κράτους απέναντι στους Εβραίους. Παρά τη θέσπιση νόμου το 1920 για τις κοινότητες, από το 1921 και έπειτα θεσπίστηκαν νόμοι, οι οποίοι καταργούσαν την αργία του Σαββάτου, υποχρέωναν τους επιχειρηματίες να τηρούν τα βιβλία τους στα ελληνικά και απαγόρευαν τα ξένα σχολεία στην Ελλάδα.

Η συνέλευση των αντιπροσώπων των εβραϊκών κοινοτήτων της χώρας, το 1929 στη Θεσσαλονίκη, είναι ένα ακόμη ενδιαφέρον στοιχείο του βιβλίου, στο οποίο δεν περιγράφονται μόνο η σύνθεση και οι στόχοι της αλλά και ποια ήταν η τύχη των συνέδρων και πώς τελικά επιτεύχθηκε ο στόχος της, μετά

τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ταυτόχρονα, οι συγγραφείς περιγράφουν την άνοδο του αντισημιτισμού στην Ελλάδα, από το τέλος του Ελληνοτουρκικού Πολέμου (1919-1922) μέχρι το πογκρόμ του Κάμπελ, το 1931. Σε αυτό το σημείο θεωρώ ότι γίνεται ξεκάθαρη η πολυπλοκότητα του Μεσοπολέμου στις Νέες Χώρες, οι οποίες βιώνουν μια νέα πραγματικότητα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης. Στο τέλος του τρίτου μέρους οι συγγραφείς εστιάζουν στις σχέσεις των Εβραίων της Θεσσαλονίκης με την Παλαιστίνη. Η μετανάστευση για εκπαιδευτικούς σκοπούς ήταν συνηθισμένη, αλλά παρέμενε μια σημαντική στιγμή, μιας και είχε τελετουργικό χαρακτήρα. Ο ραβίνος, ο μετανάστης και τα όργανα αποτελούν τα βασικά στοιχεία της τελετουργίας, η οποία λήγει στο λιμάνι. Η μετανάστευση έφερε στο προσκήνιο και την ιδέα της Εβραϊκής Εγκατάστασης στην Παλαιστίνη, με μια ειρηνική συνύπαρξη με τους Άραβες. Η εκεί ελίτ που διαμορφώθηκε δεν ήταν σεφαραδίτικη αλλά αποτελούνταν κατά βάση από Ασkenάζι. Αν και στην αρχή η μετανάστευση γινόταν επιλεκτικά, η ισχυροποίηση του αραβικού εθνικισμού θορύβησε την εβραϊκή ηγεσία, που πλέον στράφηκε προς τη μαζική μετανάστευση.

Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν μια σειρά από μελέτες σε γλώσσες δύσκολα προσβάσιμες σε ερευνητές και ιστορικούς. Κάνουν χρήση ποικίλων πηγών για να τεκμηριώσουν τα γεγονότα, κάτι που βοηθά τους αναγνώστες. Τα συμπεράσματα των συγγραφέων δεν είναι ανατρεπτικά, ωστόσο θα ήταν πολύ χρήσιμη μια συνολική εξαγωγή συμπερασμάτων σε κάθε μέρος του βιβλίου. Ταυτόχρονα, είναι σημαντικό ότι χρησιμοποιήθηκε βιβλιογραφία για όλα τα θέματα, χωρίς ωστόσο να γίνεται διάλογος με αυτήν. Ειδικά για τα ζητήματα των σχέσεων των Εβραίων με την οθωμανική άρχουσα τάξη, δεν υπάρχει κάποιο συμπέρασμα που να έρχεται σε αντίθεση με όσα έχουν δημοσιεύσει οθωμανολόγοι, οι οποίοι ασχολούνται με τους Εβραίους της αυτοκρατορίας, αλλά καθιστούν γνωστή στο ευρύ κοινό και αυτήν την οπτική της σεφαραδίτικης ιστορίας.

Το βιβλίο δεν είναι μια απλή καταγραφή των σημαντικότερων τομών στην ιστορία των Σεφαραδιτών. Είναι μια προσπάθεια των συγγραφέων να κάνουν γνωστούς τους διωγμούς και τις αναγεννήσεις τους. Εστιάζουν στην κοινωνία και επιχειρούν να κάνουν γνωστές όλες τις πτυχές της δίνοντάς μας πολλές νέες πληροφορίες. Δεν είναι μια απλή καταγραφή πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων που επηρέασαν τους Σεφαραδίτες. Οι συγγραφείς καταφέρνουν να αναδείξουν τις ομοιότητες και τις διαφορές των Σεφαραδιτών με τα υπόλοιπα στοιχεία που συνθέτουν τα ευρύτερα μωσαϊκά, στα οποία υπήρξαν μέρος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΝΑΘΑΝΑΗ